

พระราชานุกิจ

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
พลโท หม่อมเจ้ากัศตาวัธ จักรพันธุ์ น.ว.ม., ป.ช., ท.จ.

ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์
วัดเทพศิรินทราวาส

923.1593
๓495พด

วันเสาร์ที่ 9 เมษายน พุทธศักราช 2526

พระราชานุกิจ

ดำรงราชานุภาพ, สดุดีแด่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี, ๒๕๐๕ - ๒๕๖๖.

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
พลโท หม่อมเจ้ากัศตาวัธ จักรพันธุ์ ม.ว.ม., ป.ช., ท.จ.

ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์
วัดเทพศิรินทราวาส

วันเสาร์ที่ ๙ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๖๖

ด้วยอภิบาล
จากพระวชิรเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๑๐

เลขที่

จ.ม.

เลขที่

๙๒๓. 1593

เลขที่

๑ ๕๙๕ พค

๗ ๗๒๒ ๒๐๒๕๓๗

พิมพ์ครั้งแรก

พ.ศ. 2489

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทาน
ในการพระราชกุศล 100 วัน พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล
วันที่ 20 กันยายน พ.ศ. 2489

พิมพ์ครั้งที่สาม 1,000 เล่ม

พ.ศ. 2526

ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลโท หม่อมเจ้าคัสตาวัส จักรพันธุ์ ม.ว.ม., ป.ช., ท.จ.

พลโท หม่อมเจ้าศีลตาวัธ จักรพันธ์

ม.ว.ม., ป.ช., ท.จ.

ประสูติ 30 สิงหาคม พ.ศ. 2449

ถึงชีพิตักษัย 23 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2526

ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลโท หม่อมเจ้าคัสตาวัส จักรพันธุ์ ม.ว.ม., ป.ช., ท.จ. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส ในวันที่ 9 เมษายน พุทธศักราช 2526 ข้าพเจ้ามีความประสงค์จะพิมพ์หนังสือแจกเป็นอนุสรณ์ และมีความเห็นว่าหนังสือเรื่อง **“พระราชนุกิจ”** ซึ่งว่าด้วยกำหนดเวลาสำหรับพระราชกิจประจำวันของพระมหากษัตริย์ไทย ซึ่งได้ทรงยึดถือปฏิบัติกันมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา อันสะท้อนให้เห็นพระราชจริยาวัตร กฎเกณฑ์ ตลอดจนหน้าที่ความรับผิดชอบของสถาบันอันสำคัญยิ่งของไทยนี้ได้เป็นอย่างดีนั้น เป็นเรื่องที่ควรจะได้นำมาตีพิมพ์ใหม่เพื่อเผยแพร่ให้กว้างขวางออกไป เพราะหนังสือเล่มนี้ได้ตีพิมพ์เป็นครั้งสุดท้ายเมื่อปีพุทธศักราช 2512

เนื่องจากลิขสิทธิ์ของหนังสือเล่มนี้เป็นของกรมศิลปากร ข้าพเจ้าจึงได้ขออนุญาต จัดพิมพ์ และก็ได้ได้รับความร่วมมือด้วยดี ซึ่งข้าพเจ้าขอขอบพระคุณกรมศิลปากรเป็นอย่างสูง ไว้ในที่นี้

หม่อมราชวงศ์กทลี สุนทรสิงคาล

คำนำ

ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลโท หม่อมเจ้าศีลตาวัส จักรพันธุ์ ม.ว.ม., ป.ช., ท.จ. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร กำหนดงานวันเสาร์ที่ 9 เมษายน พุทธศักราช 2526 หม่อมราชวงศ์ กทลี สุนทรสิงคาล ผู้เป็นบุตร ได้มาแจ้งแก่ กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ว่ามีความประสงค์จะขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือ เรื่อง “พระราชานุกิจ” เพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานนี้ กรมศิลปากรยินยอมอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้ตามความประสงค์

พระราชานุกิจ หมายถึง กิจส่วนน้อยที่พระมหากษัตริย์พึงทรงประพฤติเป็นการส่วนพระองค์ ไม่เกี่ยวกับราชการแผ่นดิน เช่น เสด็จเข้าที่บรรทม บรรทมตื่น เสวย หรือเสด็จประพาสในเวลาใด ต่างกับพระราชกรณียกิจหรือพระราชกิจ เพราะพระราชกรณียกิจหรือพระราชกิจนั้น หมายถึง กิจส่วนสำคัญที่พระมหากษัตริย์พึงทรงประพฤติเพื่อประโยชน์แก่แผ่นดิน เช่น เสด็จออกว่าราชการแผ่นดิน ทรงปรึกษาราชการแผ่นดิน ทรงดำเนินพระบรมราชโบายในการบริหารราชการแผ่นดิน เป็นต้น แต่อย่างไรก็ดี กิจสองอย่างนี้แยกกันไม่ออก ต่างมีความสัมพันธ์เกี่ยวโยงถึงกันอยู่บางเวลา พระราชานุกิจซึ่งจัดพิมพ์ในหนังสือเล่มนี้เป็นพระราชานุกิจของพระมหากษัตริย์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 8 ซึ่งเดิมสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระราชนิพนธ์คำอธิบาย และทรงรวบรวมเรียบเรียงพระราชานุกิจตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 5 แล้วค้างอยู่เพียงนั้น ต่อมาคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ประสงค์จะจัดพิมพ์หนังสือเรื่องพระราชานุกิจออกเผยแพร่เนื่องในการบำเพ็ญพระราชกุศล 100 วัน พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว อานันทมหิดลเมื่อวันที่ 20 กันยายน พ.ศ. 2498 กรมศิลปากรได้ทูลขออนุญาตหม่อมเจ้าหญิง พูนพิศมัย ดิศกุล ก็ทรงยินดีประทานอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้ พร้อมทั้งทรงแนะนำให้เรียบเรียงพระราชานุกิจซึ่งยังขาดอยู่อีก 3 รัชกาล เพื่อรวบรวมพิมพ์ให้ครบในคราวเดียวกัน โดยทรงเป็นธุระติดต่อพระยาอนิรุทธเทวา (ม.ล.ฟื้น พึ่งบุญ) ผู้เคยดำรงตำแหน่ง จางวางมหาดเล็กในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ช่วยเรียบเรียงพระราชานุกิจรัชกาลที่ 6 กับทรงขอให้หม่อมเจ้าอมรทัต กฤดากร ซึ่งเคยดำรงตำแหน่งสมุหราชองครักษ์และราชเลขาในการในพระองค์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงช่วยเรียบเรียงพระราชานุกิจรัชกาลที่ 7 ส่วนพระราชานุกิจในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลนั้น หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล กราบบังคมทูลขอพระราชทานต่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ทรงพระราชนิพนธ์พระราชทาน เรื่องพระราชานุกิจกรุงรัตนโกสินทร์ จึงครบบริบูรณ์ทั้ง 8 รัชกาล ทั้งนี้เป็นพระมหากรุณาธิคุณ และเป็นเกียรติแก่กรมศิลปากรอย่างสูง

อนึ่ง ในการจัดพิมพ์เรื่องพระราชานุกิจครั้งนี้ นับเป็นครั้งที่สาม ซึ่งเจ้าภาพได้เรียบเรียงพระประวัติ พลโท หม่อมเจ้าศีลตาวัส จักรพันธุ์ ม.ว.ม., ป.ช., ท.จ. ผู้ถึงชีพิตักษัย ให้พิมพ์ไว้ต่อจากคำนำนี้

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลบุญราศีทักษิณานุประทานที่เจ้าภาพได้บำเพ็ญอุทิศ
แต่ พลโท หม่อมเจ้าคัสตาวาส จักรพันธุ์ ม.ว.ม., ป.ช., ท.จ. เป็นปิตุภูมิฐานธรรม และได้
พิมพ์หนังสือนี้แจกจ่ายเป็นกุศลวิธานทาน ขออำนาจกุศลทั้งปวงจงเป็นพลวปัจจัยบันดาลให้
พลโท หม่อมเจ้าคัสตาวาส จักรพันธุ์ ม.ว.ม., ป.ช., ท.จ. ผู้ถึงชีพิตักษัย ทรงประสบแต่อิฏฐคุณ
มณูผลสมดังมโนปณิธานของเจ้าภาพทุกประการเทอญ

ลายเซ็น

(คุณหญิงอารี กุลตันท์)

อธิบดีกรมศิลปากร

กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์

มีนาคม 2526

ประวัติ

พลโท หม่อมเจ้าคัสตาวัส จักรพันธุ์ เป็นโอรสของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุ-
วัตรจาตุรนต์ (พระองค์เจ้าออสการ์นุทิศ) ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระจักร-
พรรดิพงษ์ และหม่อมหลวง จักรพันธุ์ ณ อยุธยา ธิดาเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ ประสูติปีมะเมีย
วันที่ 30 สิงหาคม พ.ศ. 2449 มีเจ้าพี่เจ้าน้องรวม 5 องค์ คือ

1. หม่อมเจ้าหญิงดวงตา สวัสดิวัฒน์ (ถึงชีพิตักษัย)
2. หม่อมเจ้าคัสตาวัส จักรพันธุ์
3. หม่อมเจ้าสรวิทกาล จักรพันธุ์ (ถึงชีพิตักษัย)
4. หม่อมเจ้าจักรพันธุ์เพ็ญศิริ จักรพันธุ์
5. หม่อมเจ้าหญิงอุฬาราสัย ดิศกุล

ทรงเสกสมรสกับหม่อมเจ้าหญิงกิตยาทรงกลด รพีพัฒน์ ธิดาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ และหม่อมม่อน รพีพัฒน์ ณ อยุธยา เมื่อวันที่ 12 พฤศจิกายน พ.ศ.
2476 มีบุตรธิดา 3 คน หลาน 5 คน เหลน 1 คน คือ

1. หม่อมราชวงศ์กัทลี สุนทรสิงคาล สมรสกับ พันตำรวจโท วสิฐ สุนทรสิงคาล
มีบุตรธิดา 2 คน
 - (1) นายชะยีน สุนทรสิงคาล
 - (2) เด็กหญิงนิษฐา สุนทรสิงคาล
2. หม่อมราชวงศ์สดศรีสุริยา ปันยารชุน สมรสกับ นายอานันท์ ปันยารชุน มีธิดา 2 คน
คือ
 - (1) นางนันทา ไกรฤกษ์ สมรสกับ นายไกรทิพย์ ไกรฤกษ์ มีธิดา 1 คน คือ
เด็กหญิง ทิพนันท์ ไกรฤกษ์
 - (2) นางสาวดารณี ปันยารชุน
3. หม่อมราชวงศ์ตราจักร จักรพันธุ์ สมรสกับ นางอรรณพ จักรพันธุ์ ณ อยุธยา
(สกุลเดิม ต้นตยาวนารถ) มีธิดา 1 คน คือ
 - (1) หม่อมหลวงตรีสุข จักรพันธุ์

วุฒิการศึกษาก่อนเข้ารับราชการ

1. สอบไล่วิชาในโรงเรียนนายร้อยทหารบกได้ชั้นปฐม 5 เมื่อ พ.ศ. 2464
2. ไปศึกษาวิชาทหารในประเทศอังกฤษ และฝรั่งเศส ตั้งแต่ เมษายน 2465 ถึง
สิงหาคม 2475

ยศทหาร

13 มิถุนายน	2462	นักเรียนนายร้อยทหารบก
6 ธันวาคม	2463	ทำการนายสิบตรี ในกรมยุทธศึกษาทหารบก

- ตุลาคม	2464	ทำกรณายสิบโท ในกรมยทฐศีกษาทหรบก
3 กันยายน	2470	ร้อยตรี
9 กรกฎาคม	2474	ร้อยโท
1 เมษายน	2478	ร้อยเอก
1 เมษายน	2483	พันตรี
15 กันยายน	2486	พันโท
1 มกราคม	2489	พันเอก
1 มกราคม	2496	พลจัตวา
1 มกราคม	2499	พลตรี
1 มกราคม	2502	พลโท

ตำแหน่ง

13 มิถุนายน	2462	เป็นนักเรียนนายร้อยทหารบก
- เมษายน	2465	ออกไปศึกษาวิชาในประเทศอังกฤษ
3 กันยายน	2470	เป็นนายทหารนอกกอง สังกัดกรมทหารปืนใหญ่ที่ 1 รักษาพระองค์ คงขึ้นอยู่ในบังคับบัญชาเสนาธิการทหารบก ตามที่ยังคงศึกษาวิชาทหารอยู่ที่ประเทศอังกฤษ
1 กันยายน	2475	กลับจากการศึกษาวิชาที่ประเทศฝรั่งเศสแล้วกลับเข้าประจำกองบังคับการทหารปืนใหญ่
16 ธันวาคม	2476	เข้าประจำแผนกที่ 3 กรมจเรทหารบก
9 กุมภาพันธ์	2482	เป็นครูแผนกที่ 3 กรมยุทธศึกษาทหารบก
3 กุมภาพันธ์	2484	สำรวจราชการกองบังคับการแผนกที่ 3 กรมจเรทหารบก
12 มิถุนายน	2484	เป็นครูแผนกที่ 2 กรมยุทธศึกษาทหารบก
3 มีนาคม	2485	รักษาราชการเจ้ากรมพาหนะทหารบก
16 ธันวาคม	2485	เป็นเจ้ากรมการพาหนะทหารบก
1 กันยายน	2487	เป็นผู้ช่วยพลธิการทหารบกฝ่ายเทคนิค
8 พฤษภาคม	2488	เป็นผู้บังคับการโรงเรียนเทคนิคทหารบก
1 มกราคม	2489	เป็นรองผู้บัญชาการโรงเรียนนายร้อยทหารบก
1 มกราคม	2490	เป็นหัวหน้าแผนกศึกษา โรงเรียนนายร้อยทหารบกอีกตำแหน่งหนึ่ง
3 ธันวาคม	2490	คงเป็นหัวหน้าแผนกศึกษาโรงเรียนนายร้อยทหารบกแต่ตำแหน่งเดียว
25 มีนาคม	2491	ประจำกรมเสนาธิการทหารบก
8 เมษายน	2491	มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เป็นทูตฝ่ายทหารบก

8 พฤษภาคม	2491	และทูตฝ่ายทหารอากาศประจำประเทศสหรัฐอเมริกา มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เป็นทูตฝ่ายทหารบก และทูตฝ่ายทหารอากาศประจำประเทศฝรั่งเศส
15 สิงหาคม	2493	มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้พ้นจากตำแหน่งทูต ฝ่ายทหารบก และทูตฝ่ายทหารอากาศประจำประเทศฝรั่งเศส เข้าดำรงราชการกองทัพบก
2 มีนาคม	2494	รักษาราชการหัวหน้าแผนกที่ 2 กรมเสนาธิการทหารบก
8 กันยายน	2495	เป็นรองผู้บัญชาการโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้าฯ
13 สิงหาคม	2496	รักษาราชการแทนเจ้ากรมการข่าวทหารบกซึ่งไปราชการ ต่างประเทศจนกว่าจะกลับมารับราชการตามเดิม
6 ธันวาคม	2498	เป็นรองผู้อำนวยการวิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร กรมเสนา- ธิการกลาโหม
19 พฤศจิกายน	2499	เป็นรองผู้บัญชาการโรงเรียนเสนาธิการผสม กรมเสนาธิการ กลาโหม และรักษาราชการรองผู้อำนวยการวิทยาลัยป้องกัน ราชอาณาจักร กรมเสนาธิการกลาโหม อีกตำแหน่งหนึ่ง
1 ธันวาคม	2500	คงเป็นรองผู้บัญชาการโรงเรียนเสนาธิการผสม กรมเสนา- ธิการกลาโหม แต่ตำแหน่งเดียว
13 ธันวาคม	2500	เป็นผู้บัญชาการโรงเรียนเสนาธิการผสม กรมเสนาธิการ กลาโหม
1 มกราคม	2504	เป็นผู้บัญชาการโรงเรียนเสนาธิการทหาร กองบัญชาการทหารสูงสุด
1 ตุลาคม	2504	ดำรงราชการ กองบัญชาการทหารสูงสุด
31 มกราคม	2505	มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เป็น เอกอัครราชทูต วิสามัญผู้มีอำนาจเต็มประจำประเทศเดนมาร์ก นอร์เวย์ และ สวีเดน
30 กันยายน	2509	ครบเกษียณอายุ

ยศและตำแหน่งพิเศษ

11 ธันวาคม	2484	ประจำ บก.เขตภายในเพื่อไปทำหน้าที่ตรวจข่าวหนังสือพิมพ์ ที่กรมโฆษณาการ
24 กุมภาพันธ์	2485	พ้นจากตำแหน่งประจำ บก.เขตภายในเพื่อทำหน้าที่ตรวจ ข่าวหนังสือพิมพ์ที่กรมโฆษณาการ
6 ตุลาคม	2488	เป็นราชองครักษ์เวร
6 ตุลาคม	2491	เป็นราชองครักษ์เวร

6 พฤศจิกายน	2494	เป็นกรรมการโฆษณาเกี่ยวกับการช่วยเหลือทางการทหารจากสหรัฐอเมริกา
26 มีนาคม	2500	เป็นประธานกรรมการคัดเลือกผู้สมัครเข้ารับทุนการศึกษาและงานของรัฐบาลญี่ปุ่นภายใต้แผนการโคลัมโบ
12 พฤศจิกายน	2500	เป็นกรรมการพิจารณาการรวมโรงเรียนเตรียมทหารตามมติสภากลาโหม
16 ตุลาคม	2500	มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เป็นราชองครักษ์เวรสืบไป
- ตุลาคม	2502	เป็นประธานกรรมการแข่งขันรักบี้ฟุตบอลชุดทหารไทยกับชุดทหารบกเกาหลี (ประมาณใน ต.ค. 02)
16 ตุลาคม	2503	มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เป็นราชองครักษ์พิเศษ

ได้ไปรับราชการทัพ

14 กุมภาพันธ์	ถึง	ไปราชการในคราวพิพาทกับอินโดจีนฝรั่งเศสเนื่องในกรณี
28 เมษายน	2484	เรียกร้องขอคืนแดนคืน
3 เมษายน	2485 ถึง	
27 พฤศจิกายน	2487	ในกรณีฉุกเฉินคราวสงครามมหาเอเชียบูรพา เมื่อ พ.ศ. 2484 มีสิทธิได้นับเวลาราชการเป็นทวีคูณ
30 มิถุนายน	ถึง	
6 กันยายน	2494	ในกรณีกฎ 29 มิถุนายน 2494 ซึ่งประกาศใช้กฎอัยการศึกเมื่อ 30 มิ.ย. 94 มีสิทธิได้นับเวลาราชการทวีคูณ
17 กันยายน	2500 ถึง	
9 มกราคม	2501	ได้นับเวลาราชการเป็นทวีคูณในคราวประกาศใช้กฎอัยการศึกทั่วราชอาณาจักรเมื่อ 16 ก.ย. 2500 ในกรณีประจำปฏิบัติหน้าที่ ในเขตประกาศใช้กฎอัยการศึก

ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์และเหรียญ

21 กันยายน	2477	เหรียญพิทักษ์รัฐธรรมนูญ
20 กันยายน	2482	ตติยจุลจอมเกล้า
20 กันยายน	2482	จตุรธาร ธรรมมงกุฎไทย
20 กันยายน	2483	จตุรธาร ธรรมช้างเผือก
19 กันยายน	2484	ตริตาธาร ธรรมมงกุฎไทย
7 พฤศจิกายน	2484	เหรียญชัยสมรภูมิ (อินโดจีน)
19 กันยายน	2485	เหรียญจักรมาลา
9 มีนาคม	2489	เหรียญรัตนาภรณ์ชั้น 4 (รัชกาลที่ 8)

4 ธันวาคม		ตรีตาภรณ์ช้างเผือก
18 พฤศจิกายน	2496	ทวีติยาภรณ์มงกุฎไทย
5 ธันวาคม	2499	ทวีติยาภรณ์ช้างเผือก
5 ธันวาคม	2502	ประจมาภรณ์มงกุฎไทย
5 พฤษภาคม	2504	ทุติยจุลจอมเกล้า

ได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ต่างประเทศ

Republic of China	-	เครื่องอิสริยาภรณ์ยูนฮุย ชั้นที่ 2
Denmark	-	Knight Grand Cross of the Royal Order of Danne Brog
Norway	-	Knight Grand Cross of the Royal Order of Saint Olav

ในระยะ 10 ปีหลังจากที่ พลโท หม่อมเจ้าคัสตาวัส จักรพันธุ์ ได้ครบเกษียณอายุแล้ว ท่านทรงมีพระพลานามัยดีมาตลอด ในเวลาว่างก็ทรงเล่นกอล์ฟเป็นประจำ ในระหว่างนั้น ท่านได้ทรงงานอยู่ 2-3 แห่ง งานชิ้นสุดท้ายของท่านได้ทรงเป็นรองประธานบริษัทแอร์สยาม ซึ่งในที่สุดก็ต้องเลิกกิจการไปอย่างน่าเสียดาย เนื่องจากบริษัทได้ประสบอุปสรรคนานาประการ งานอดิเรกของท่านจนกระทั่งวาระสุดท้ายก็คือทรงเล่นกอล์ฟไม้ ได้ทรงดำรงตำแหน่ง นายกสมาคมพฤษชาติอยู่ระยะหนึ่ง

หลังจากที่ชันษาครบ 72 ปีไปแล้ว พระพลานามัยของท่านก็เริ่มทรุดลง ต้องเสด็จเข้า โรงพยาบาลเพื่อผ่าตัดพระเนตร และโรคหัวใจก็เริ่มคุกคามเป็นครั้งเป็นคราว ทรงเริ่มประชวร มากถึงต้องเสด็จเข้าโรงพยาบาลเมื่อวันที่ 15 ตุลาคม 2525 ในที่สุดก็ถึงชีพิตักษัยด้วยโรคพระ-หทัยวาย ณ โรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้า เมื่อเวลาประมาณ 15 น. ของวันที่ 23 กุมภาพันธ์ 2526 ชันษา 76 ปี 5 เดือน 24 วัน.

พระราชานุกิจ

สารบัญ

อธิบายเรื่องพระราชนุกิจ	หน้า 1
พระราชนุกิจตามมโนธรรมศาสตร์	" 1
พระราชนุกิจตามกฎหมายเตียรบาล	" 2
พระราชนุกิจกรุงรัตนโกสินทร์	
รัชกาลที่ 1	" 2
รัชกาลที่ 2	" 3
รัชกาลที่ 3	" 4
รัชกาลที่ 4	" 7
รัชกาลที่ 5	" 9
รัชกาลที่ 6	" 13
รัชกาลที่ 7	" 14
รัชกาลที่ 8	" 15

เรื่องพระราชานุกิจ

พระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

อธิบายเรื่องพระราชานุกิจ

ที่เรียกว่า พระราชานุกิจ นั้น คือกำหนดเวลาที่พระเจ้าแผ่นดินจะทรงประพบัติพระราชกิจต่าง ๆ ประจำทุกวัน ตันตำราพวกพราหมณ์นำมาจากอินเดียแต่ดึกดำบรรพ์ และปรากฏว่าพระเจ้าแผ่นดินในประเทศไทยนี้ได้ทรงประพบัติมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา และคงทรงประพบัติเป็นทำนองเดียวกันจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ตำราเดิมมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์มนุธรรมศาสตร์ แปลจากภาษาอังกฤษพิมพ์ไว้ต่อไป

พระราชานุกิจตามมนุธรรมศาสตร์ (1)

เวลาซึ่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงประพบัติพระราชกิจกำหนดวันหนึ่งเป็น 16 ส่วน กลางวัน 8 ส่วน กลางคืน 8 ส่วน นับแต่รุ่งเช้าไป

กลางวัน

- ส่วนที่ 1 (6 นาฬิกา) แต่งพระองค์และทรงตรวจบัญชีพระราชทรัพย์
- ส่วนที่ 2 (7 นาฬิกาครึ่ง) เสด็จออกพิพากษาคดี
- ส่วนที่ 3 (9 นาฬิกา) เสวยพระกระยาหาร
- ส่วนที่ 4 (10 นาฬิกา) รับของถวายและพระราชทานบำเหน็จ
- ส่วนที่ 5 (เที่ยงวัน) ทรงปรึกษาราชการแผ่นดินด้วยมุขมนตรี
- ส่วนที่ 6 (13 นาฬิกาครึ่ง) ทรงสำราญพระราชอิริยาบถ
- ส่วนที่ 7 (15 นาฬิกา) ทอดพระเนตรโยธาหาญ
- ส่วนที่ 8 (16 นาฬิกาครึ่ง) ทรงปรึกษาราชการศึกด้วยเสนาบดี

กลางคืน

- ส่วนที่ 1 (18 นาฬิกา) ทรงฟังรายงานผู้สืบข่าว
- ส่วนที่ 2 (19 นาฬิกาครึ่ง) เสวยพระกระยาหาร
- ส่วนที่ 3 (20 นาฬิกา)
- ส่วนที่ 4 (21 นาฬิกา) เสด็จเข้าที่ทรงสวดมนต์สวดไตรปิฎก
- ส่วนที่ 5 (22 นาฬิกาครึ่ง) บรรทม
- ส่วนที่ 6 (1 นาฬิกาครึ่ง) ตื่นบรรทมชำระพระองค์
- ส่วนที่ 7 (3 นาฬิกา) ทรงปรึกษาราชการลับกับอำมาตย์มนตรี และดำรงสั่งราชการ

(1) แปลจากหนังสือเรื่อง อินเดียวิสตัม ของ เซอร์ โมนีย์ วิลเลียมส์

ส่วนที่ 8 (4 นาฬิกาครึ่ง) ปุโรหิตเข้าเฝ้า ทรงบูชาเทวดา
ส่วนต้นตำราพระราชานุกิจที่ปรากฏในประเทศสยามนี้ มีอยู่ในกฎหมายเทียบบาล ตั้งใน
รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เมื่อปีชวด พ.ศ. 2011 ดังนี้

พระราชานุกิจตามกฎหมายเทียบบาล

เวลากลางวัน

- 7 นาฬิกา เสด็จประทับพระที่นั่งมณฑล สนมวังเข้าเฝ้า
- 8 นาฬิกา เสวยพระกระยาหารต้ม
- 9 นาฬิกา เสด็จประทับหอพพระ ตำรวจเข้าเฝ้า
- 10 นาฬิกา เสวยพระกระยาหารแล้วเข้าที่พระบรรทม
- 11 นาฬิกา บรรทม
- เที่ยงวัน สรรพพระราชนิเวศน์อยู่ข้างใน
- 13 นาฬิกา ประพาส
- 14 นาฬิกา พระราชโอรสธิดาและพระสนมกำนัลขึ้นเฝ้า
- 15 นาฬิกา เสด็จออกขุนนางว่าราชการแผ่นดิน และทรงพิพากษาอรรถคดี
- 16 นาฬิกา ประพาส
- 17 นาฬิกา เสด็จประทับหอพพระ
- 18 นาฬิกา ประภาษราชกิจฝ่ายใน

เวลาค่ำ

- 19 นาฬิกา เสด็จออกพิพากษาศึก
- 20 นาฬิกา พิพากษาศึกเมือง
- 21 นาฬิกา พิพากษาโบราณคดี
- 22 นาฬิกา เสด็จขึ้น เสวยพระกระยาหาร
- 23 นาฬิกา ไห่และราชบัณฑิตเข้าเฝ้า ทรงสนทนาคดีธรรม
- เที่ยงคืน ทรงฟังเสภาดนตรี
- 1 นาฬิกา ทรงฟังนิยาย
- 2 นาฬิกา เข้าที่บรรทมจนสว่าง

พระราชานุกิจซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงประพฤติ มีปรากฏ
อยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดารเจ้าพระยาทิพากรวงศ์แต่งดังนี้

พระราชานุกิจกรุงรัตนโกสินทร์

รัชกาลที่ 1

- 9 นาฬิกา เสด็จลงทรงบาตร
- 10 นาฬิกา เสด็จออกท้องพระโรง ถวายภัตตาหารเลี้ยงพระสงฆ์ในท้องพระโรง

เจ้านายเข้าเฝ้าฯและช่วยปฏิบัติพระสงฆ์เวลาฉัน พระกลับแล้ว ชาวพระคลัง
มหาสมบัติกราบบังคมทูลรายงานจ่ายเงิน แล้วเสด็จขึ้นพระแท่นออกขุน
นาง ข้าราชการกรมพระตำรวจเข้าเฝ้าถวายรายงานชำระความฎีกา แล้ว
เบิกขุนนางเข้าเฝ้าปรึกษาด้วยอรรถคดี (แต่ในปลายรัชกาลเมื่อทรงพระ-
ชรา เสด็จออกตอนเช้าที่พระบัญชาพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ข้าราชการ
เฝ้าที่ซาลาริมพระที่นั่งอมรินทร์ ๖ ข้างด้านตะวันตก)

เที่ยงวัน เสด็จขึ้นเสวยพระกระยาหาร และปรึกษาราชกิจฝ่ายใน เสด็จเข้าที่พระ-
บรรทมทรงสำราญพระราชนิเวศน์

18 นาฬิกา เสดวยพระกระยาหาร

19 นาฬิกา เสด็จออกท้องพระโรง ทรงสดับพระธรรมเทศนาถ้อยคำ 1 ชาวพระคลัง
กราบบังคมทูลรายงานจ่ายสิ่งของต่าง ๆ มหาเถรานุเถระทูลรายงาน -
การก่อสร้าง พระอาการเจ้านายประจวบ และอาการป่วยของพระราชาคณะ
หรือข้าราชการผู้ใหญ่ ซึ่งโปรดให้อาการมากราบทูล

เสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนาง เสด็จข้าราชการทั้งฝ่ายทหารพลเรือน
เข้าเฝ้าฯ กราบทูลบอกหัวเมือง ปรึกษาราชการแผ่นดินและการทัพศึก

22 นาฬิกา เสด็จขึ้น เป็นสิ้นพระราชนกิจประจำวัน แต่ถ้าเป็นเวลามีศึกสงคราม
หรือมีราชการสำคัญ เสด็จขึ้นถึง 1 นาฬิกา 2 นาฬิกาก็มี

รัชกาลที่ 2

ในรัชกาลที่ 2 ตอนเช้า⁽¹⁾ เสด็จลงทรงบาตร เสด็จออกเสวยพระในท้องพระโรง ทรง
ฟังรายงานพระคลังมหาสมบัติและเสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนางเหมือนเมื่อรัชกาลที่ 1 แต่ตอน
กลางวันอันเป็นเวลาสำหรับปรึกษาราชกิจฝ่ายในนั้น มักทรงการช่าง ด้วยพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดการช่างต่าง ๆ การแกะสลัก ทรงได้ชำนาญด้วยฝีมือพระหัตถ์
โปรดฯ ให้ตั้งโรงงานสำหรับช่างมหาดเล็กขึ้นข้างในพระราชวัง มีเวลาเสด็จลงปรึกษา
การช่างทุก ๆ วัน ครั้นเวลาบ่ายอันเป็นเวลาสำหรับสำราญพระราชนิเวศน์ เสด็จออกประทับที่
เฉลียงท้องพระโรง ทรงฟังรายงานการก่อสร้างบ้าง และเบิกกวีเข้าเฝ้าทรงพระราชนิพนธ์บท
ละครบ้าง เวลาค่ำเสด็จออกทรงธรรมและทรงฟังรายงานต่าง ๆ และต่อนั้นเสด็จออกขุนนาง
เหมือนอย่างในรัชกาลที่ 1 แต่เสด็จออกในท้องพระโรงบ้าง บางวันก็เสด็จออกที่พระที่นั่งสนาม-
จันทร์ซึ่งทรงสร้างขึ้นใหม่บ้าง เสด็จขึ้นเวลาราว 21 นาฬิกา แล้วสำราญพระราชนิเวศน์ข้าง
ฝ่ายใน เช่นทอดพระเนตรละคร หรือเสด็จลงสวนขวาเป็นต้นต่อไปจนสิ้นเวลา

(1) พระราชนิเวศน์รัชกาลที่ 2 ว่าตามพงศาวดารของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์

รัชกาลที่ 3

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงพระราชนิพนธ์

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้บรรทมตื่นเองในเวลาเช้าตลอดรัชสมัย แต่มีกำหนดว่าเวลาเช้าโมง 1 (7 นาฬิกา) ให้ปลุกบรรทม ห้ามไม่ให้ต้องพระองค์อย่างหนึ่งอย่างใดเลย ต้องทูลแต่ว่าโมง 1 แล้ว การปลุกนั้นไม่ยุ่งาย ทูลไปตั้งแต่โมง 1 คงจะบรรทมตื่นราว 2 โมง (8 นาฬิกา) เสด็จทรงพระพักตร์ที่พระแท่นลดข้างเหนือ แต่น้อยนัก ด้วยภายหลังลงมาพระแท่นนั้นเป็นที่ทรงนมัสการ โดยปกติเสด็จเข้าห้องสรงที่เดียว ตอนแรกๆ ไม่ได้เสวย เสด็จออกมาพระแท่นทรงเครื่องซึ่งอยู่นอกข้างใต้บันได ที่ทรงเครื่องพระสำอองแล้วเสด็จลงทรงบาตร แต่ในชั้นหลังมาเมื่อพระชนมพรรษา 50 เศษล่วงไปแล้ว ทรงหิวทนต์ไม่ได้ จึงต้องตั้งเครื่องพระกระยาตม์ แต่เครื่องพระกระยาตม์นั้นเป็นเครื่องเล็ก โตะเงินนิตเดียว เสวยบนพระแท่นลดพระแท่นลดออกไปช่องหนึ่ง หันพระพักตร์ไปข้างใต้ ที่พระเจดีย์มีของฉันทต่าง ๆ ซึ่งโปรด ๖ ให้ทำถวายพระเป็นส่วนพิเศษ คาวบาง หวานบ้าง ถวายเฉพาะพระราชอาคัน หรือพระรูปหนึ่งรูปใดซึ่งเคยโปรดปราน ในของเหล่านี้มีแดงหนูนาคะทืออย่างหนึ่งซึ่งเป็นของแปลก แต่ไม่ได้กำหนดว่ากินได้ และจะพระราชทานผู้ใด สุดแต่มีของเท่าใด ทำมาเท่าใด ก็รับสั่งให้พระเจ้าลูกเธอจดลงว่าของสิ่งนั้น ๆ ถวายพระองค์นั้น ๆ จึงไปปรากฏว่าพระองค์จินดาไม่รู้หนังสือขึ้นจนถูกกริ้ว เป็นเรื่องที่สำคัญสำหรับผู้ใหญ่เขาเอามาขู่เวลาขึ้นทูลถวายหนังสือ

คงจะเสวยแล้วเสร็จไม่เกิน 3 โมง (9 นาฬิกา) เป็นได้เสด็จลงทรงบาตร เมื่อทรงบาตรแล้วเสด็จขึ้นหอบพระเจ้าแต่ก่อนที่จะขึ้น พระราชทานอาหารเต้าเผือก อาหารนั้นอย่างดีก็ฝอยทอง เป็นเรื่องที่พูดล้อกันเล่น ใครชอบกินฝอยทองเรียกว่าทำเต้า ในหอบพระนั้น เจ้านายที่ยังทรงพระเยาว์ต้องถวายดอกไม้สำหรับนมัสการ เมื่อนมัสการเสร็จแล้ว เสด็จลงทางพระทวารพระที่นั่งไพศาล พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในเฝ้าพระเจ้าลูกเธอจับต้นตั้งแต่หอบพระเจ้าไปต่อพระเจ้าน้องนางเธอ แล้วพระเจ้าบรมวงศ์เธอเฝ้าเรียงเป็นแถวไปตามหน้าช่องกบจนตลอดถึงช่องกลาง ตอนข้างตะวันตก เจ้าจอมอยู่งานเฝ้าตั้งแต่ช่องกลางไปจนถึงหอบพระอัสนี ถ้าจะมีพระกระเสรับสั่งอย่างหนึ่งอย่างใดในเวลานั้นทรงยิน แต่โดยมากรับสั่งแต่กับกรมขุนกัลยาสุนทรองค์หนึ่งสององค์เท่านั้น แล้วเสด็จไปขึ้นหอบพระอัสนี เมื่อนมัสการที่หอบพระอัสนีแล้วเสด็จกลับมาที่พระทวารเทวราชมเหศร เจ้าจอมเชิญพระแสงซึ่งเชิญตามเสด็จแต่บันไดไปทรงบาตรและกลับขึ้นหอบพระต้องคลานผ่านเจ้านายตลอดพระที่นั่งไพศาลมาถวายพระแสงที่พระทวารเทวราชมเหศร ซึ่งเวลานั้นเรียกกันว่า พระทวารฯ ชื่อนี้ฟังตั้งเมื่อในรัชกาลที่ 4 แต่เจ้าจอมเชิญเครื่องกลับจากที่ทรงบาตรมาทางห้องพระโรงหน้า ขึ้นชานพักตะวันตก เครื่องนั้นทอดไว้ที่ช่องไม่ได้ส่งข้างหน้า

เวลาเสด็จออกจวน 4 โมง (10 นาฬิกา) ธรรมเนียมพระเจ้าแผ่นดินคงจะต้องลงอัฒจันทร์ข้างตะวันตกข้างเดียว ไม่ลงตะวันออกเลย ทรงพระดำเนินผ่านหลังพระที่นั่งเศวตฉัตรซึ่งใน

เวลานั้นชักม่านไปประทับที่ข้างพระที่นั่งเศวตฉัตรข้างตะวันออก พระบรมวงศานุวงศ์และ
ข้างใน ตามเสด็จพระราชดำเนินออกไปนั่งในม่าน เพื่อจะรับศีลในเวลาทรงศีล เมื่อสวดถวาย
พรพระแล้ว ทรงถวายสังฆทานแล้วจึงทรงประเคน ในเวลานั้นพระบรมวงศานุวงศ์ทรงปฏิบัติ
พระ ข้าราชการก็เฝ้าได้แต่ไม่ได้ประจำตำแหน่ง ไม่พริกพร้อม ถ้าใครมีราชการเข้ามาเฝ้าเวลา
นั้นรับสั่งถามราชการก็ได้ มหาตเล็กเฝ้าพระเจดีย์ข้างตะวันออก พอพระออกแล้วข้างในขึ้น ไช
พระวิสูตร มีเจ้าพนักงานพระคลังมหาสมบัติและคลังต่าง ๆ ประมาณ 3 คน 4 คนเข้าไปเฝ้า
หน้าพระที่นั่งบุษบกมาลา ทูลรายงานจ่ายเงิน หลวงทนายธำมดีทูลรายงานโรงงาน มหาตเล็ก
เชิญพระอาการทูลอาการ แต่ไม่ได้เฝ้าเข้ามาทูลหน้าพระที่นั่งบุษบกมาลา ทูลพระเจดีย์
ตะวันออก ในเวลานั้นซึ่งหลวงอุดมสมบัติได้จดลงไว้ว่ารับสั่งก่อนขึ้นพระแท่น คือพระออก
แล้ว ข้าราชการที่มาเฝ้าในเวลาปฏิบัติพระยังคงเฝ้าอยู่ทำนองในเวลานี้เป็นปริกษาการหรือสั่ง
การฉาบ ๆ กันในคราวหนึ่ง พอท่วงที่จะเสด็จขึ้นพระแท่น ท่วงที่นั่นเป็นโฉน คือทรงพระกลอง
ถ้าพอทรงพระกลองแล้ว ข้าราชการที่เฝ้าอยู่ก็ถอยออกหมด มหาตเล็กเตรียมตัวซึ่งจะไป
หน้าที่ พอเสวยพระสุธารสร้อนบ้วนพระโอษฐ์เสร็จแล้วก็เสด็จขึ้นพระแท่น มหาตเล็กเชิญ
เครื่องตั้งพร้อมกันกับตำรวจเข้าเฝ้า ตำรวจจะเข้านั้นด้วยอาศัยนายเวร 2 คน ซึ่งหมอบอยู่หน้า
ลับแล พอเสด็จขึ้นพระแท่น นายเวร 2 คนนั้นถวายบังคม 3 ครั้งเสร็จแล้ว เจ้ากรมปลัดกรม
ก็เข้าถวายบังคมที่หน้าลับแล แล้วขึ้นไปเฝ้าเสมอได้เสาที 2 ตั้งแต่หน้าท้องพระโรงเข้าไป ใน
ขณะนั้นพระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ซึ่งไม่ได้ปฏิบัติพระมีกรมพระราชวังเป็นต้นเข้าเฝ้า มหา
ตเล็กย้ายไปเฝ้าหลังพระที่นั่งเศวตฉัตร รับสั่งด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ และถามความตำรวจ
ประมาณครึ่งชั่วโมงหรือเกือบถึงชั่วโมงก็มี แล้วแต่ความสำคัญไม่สำคัญ หรืออ่านใบสัดย์ แล้ว
จึงมีรับสั่งให้เรียกขุนนางเข้ามา ขุนนางซึ่งเข้าไปคอยอยู่หลังขวางตั้งแต่อัศรมหาเสนาบดีเป็นต้น
เข้าตามลำดับยศ หยุดถวายบังคม 3 ครั้งที่หน้าลับแลทุกคนแล้วจึงคลานคอกเข้าไป อัศรมหา
เสนาบดีนั่งตรงช่องกลางระหว่างเสาที 2 และที่ 3 จตุสดมภ์ เจ้าประเทศราชหนึ่งเหนือเสาที 2
ข้าราชการนอกนั้นเฝ้าหลามลงมาจนหน้าลับแล ถ้าเป็นเวลาค่ามีเทียนตั้งอยู่หน้าอัศรมหาเสนา
บดีข้างละเล่ม เพราะเหตุที่การทูลเบิกนั้นไม่ได้ใช้ปลัดทูลฉลองเป็นนิตย อัศรมหาเสนาบดี
หรือจตุสดมภ์ทูลด้วยปาก บางทีก็ต้องดูบัญชีดูอะไรบ้าง จะได้หยิบเทียนนั้นไปดุงง่าย ๆ เมื่อว่า
โดยรูปความกันเสียเสร็จแล้ว ถ้าทรงพระราชดำริเห็นว่าไปบอกฉบับใดจะได้ความละเอียดจึง
ให้อ่าน หรือสอบถามบ้างที่จะตอบจึงจะอ่าน ถ้าไม่สลักสำคัญก็ไม่ต้องอ่าน เพราะเหตุฉะนั้น
ปลัดทูลฉลองต้องมีหนังสือนั้นมาพร้อมทุกอย่าง แล้วแต่รับสั่งเรียกเวลาใดเรียกได้ ถ้าปลัดทูล
ฉลองเป็นคนที่จะอ่านในการหนังสือ ปลัดทูลฉลองอ่าน ถ้าไม่มาอยู่ พระหลวงในกรมหรือ
ที่สุดนายเวรก็เข้าไปอ่านถวายได้ เพราะเหตุฉะนั้นจึงได้เล่าถึงพระยาเทพคลานเข้าไปหยิบเทียน
ถูกกริ้วด้วยต้องคลานไปไกลอยู่

เสด็จออกเวลาเช้าไม่ช้า เพราะทรงหิว ลางวันถ้ามีราชการมากก็ถึงรับสั่งบน คงจะ
เสด็จขึ้นในระหว่าง 5 โมง (11 นาฬิกา) ครึ่งไปหย่าเที่ยง หรือเที่ยงครึ่งเป็นอย่างช้า เสวยที่

พระที่นั่งไพศาลทรงช่องพระนารายณ์เขียวสีกรข้างพระทวารนั้นเอง ทอดพระยู่พับและพระเขนยอิงผนัง มีเจ้าจอมรับพระแสงและทรงสะพัก ทรงสะพักนั้นทรงแต่แรกเสด็จลงทรงบาตร ตลอดจนเวลาจะขึ้นพระแท่นจึงทรงคาด เสวยแล้วเสด็จออกช่อง เจ้าคุณท้าวนางเฝ้ากราบทูลราชกิจฝ่ายในโดยปกติประมาณสักครึ่งชั่วโมง เว้นไว้แต่มีการฝ่ายในจึงเข้าไปบัง บ่ายโมงหนึ่ง (13 นาฬิกา) จนบ่ายโมงครึ่งเสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรรอบพระยู่อิงเสาปลายพระแท่นแปรพระพักตร์ทิศใต้ มหาดเล็กถวายสิ่งของซึ่งโปรด ๖ ให้ทำ ช่างถวายตัวอย่างต่าง ๆ จนเช่นสมเด็จองค์น้อยจะถวายตัวอย่างก็ถวายเวลานี้ บางเวลาเสด็จออกศาลาข้างห้องพระโรงซึ่งเป็นพระที่นั่งราชฤดีทอดพระเนตรแต่งพระพุทธรูป เครื่องหยก เครื่องศิลา บางเวลาเสด็จลงเรือข้างตำหนักแพ ทอดพระเนตรเหล่าเรือและแต่งเรือพระที่นั่ง บางเวลาเสด็จทอดพระเนตรวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทอดพระเนตรหล่อปั้น ชันปั้น ที่โรงหล่อซึ่งตั้งหอพระสมุทวชิรญาณ⁽¹⁾ ยิ่งไปที่โรงละครซึ่งอยู่ข้างประตูวัดพระศรีรัตนศาสดาราม⁽²⁾ ถ้าเป็นการจริงมีแต่ครั้งเดียวหรือสองครั้ง ทอดพระเนตรงานวัดพระเชตุพน คงจะเสด็จขึ้นเวลาบ่าย 2 โมง (14 นาฬิกา) หรือบ่าย 2 โมงครึ่ง แล้วออกพระเฉลียงด้านใต้ ไม่มีใครเฝ้า เฝ้าแต่กรมหลวงวรเสรฐสมเด็จพระเทพสิรินทรรวมสมเด็จพระนางโสมนัส ทรงพระอักษรหรือเล่นกับเจ้านาย 3 องค์นี้ จนเวลาบ่าย 4 โมง (16 นาฬิกา) ครึ่งหรือ 5 โมง (17 นาฬิกา) เสด็จเข้าที่ครั้นเวลาทุ่ม 1 (19 นาฬิกา) ปลูกบรรมอีก แต่คงจะบรรมตื่นต่อ 2 ทุ่ม (20 นาฬิกา) สรงแล้วเสวย ๑ ห้องนอกตรงพระทวารแปรพระพักตร์ทิศใต้ ยามหนึ่ง (21 นาฬิกา) เสด็จออกขึ้นหอพระเจ้า หอพระอัสติ แล้วเสด็จประทับข้างพระที่นั่งเศวตฉัตร ชักพระวิสูตรข้างในออกเหมือนเวลาเข้าทรงธรรม พระไปแล้วไซ้พระวิสูตร แต่ประทับฟังรายงานมหาดเล็ก รายงานนั้นพระอาการและอาการ ไปบอกหัวเมืองมาถึง ทูลแต่จำนวนบอกและเรื่องย่อ (ข้อนี้ที่หลวงอุดมอ้างว่าทรงทราบทางมหาดเล็ก) รายงานการก่อสร้างและการช่าง รายงานความ รายงานจ่ายของคลังในซ้าย คลังในขวา คลังราชการ รายงานเหล่านี้กว่าจะอ่านเสร็จอยู่ในชั่วโมงหนึ่งอยู่ใน 4 ทุ่ม (22 นาฬิกา) ครึ่งไปหา 5 ทุ่ม (23 นาฬิกา) จึงจะเสด็จขึ้นพระแท่น ดำรงจเฝ้าก่อนแล้วพระบรมวงศานุวงศ์เข้าเฝ้า แต่ในตอนกลางคืนนี้เรื่องความน้อยไม่มีอ่านใบสัถย์ เบิกข้าราชการเข้าเฝ้าเร็ว พิพากษาการแผ่นดินและการศึก ร่างท้องตราที่สำคัญ ถ้าอย่างเร็วไม่มีราชการเสด็จขึ้น 2 ยาม (เที่ยงคืน) ถ้ามีราชการขึ้น 8 ทุ่ม (2 นาฬิกา) โดยมาก ถ้ามีราชการสำคัญที่ขยับขึ้นเสด็จออกทุ่ม 1 (19 นาฬิกา) เสวยในฉากแล้วขึ้นพระแท่น อยู่จนกระทั่งเวลาตี 11 (5 นาฬิกา) จึงเสด็จขึ้น ตามปกติเข้าที่อยู่ใน 8 ทุ่ม 3 ยาม (2 หรือ 3 นาฬิกา) แต่ถึงจะเสด็จออกอยู่จนดึกเท่าไร เวลาเข้าคงเสด็จลงทรงบาตรตามเวลา ไม่ได้เคลื่อนคลาด ถ้าจะร่นเวลา ร่นเวลาเสด็จออกบ่ายโมง 1 สั้นเข้าและเลิกเล่นพระเฉลียง เปลี่ยนเป็นเข้าที่กินเวลามาใช้เนื้อที่ต้ออดบรรม เช่นนี้เสมอไป พระราชานุกิจในรัชกาลที่ 3 เป็นตามรูปนี้ จะแปลกกับรัชกาลที่ 1 ที่ไม่ได้เสด็จออกพระแกล ออกท้องพระโรงได้ตลอดเวลา

(1) คือ ศาลาหทัย เตียนนี้

(2) โรงละครนั้น ร้องลงทำสนามตรงหน้าศาลาหทัย

รัชกาลที่ 4

พระราชานุกิจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่างกันเป็น 2 สมัย (1) คือ เมื่อเสด็จประทับอยู่ ณ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน (ระหว่าง พ.ศ. 2394 จน พ.ศ. 2402) นับว่าเป็นสมัยแรก ตั้งแต่เสด็จไปประทับ ณ พระอภิเนาวนิเวศน์ต่อมาจนถึงรัชกาล (ระหว่าง พ.ศ. 2402 จน พ.ศ. 2411) นับว่าเป็นสมัยหลัง

พระราชานุกิจในสมัยแรกนั้น เวลาเช้า 9 นาฬิกาเสด็จลงทรงบาตรเหมือนในรัชกาลที่ 3

ทรงบาตรเสร็จเสด็จขึ้นบูชาพระในหอสุราลัยพิมาน แล้วเสด็จยังพระที่นั่งไพศาลทักษิณ เจ้านายผู้หญิงเฝ้า (ผิดกับรัชกาลที่ 3 ที่ไม่ได้เสด็จไปยังหอพระธาตุมณฑลเศียรทุกวัน และอีกประการหนึ่งเจ้านายผู้หญิงซึ่งเสด็จขึ้นเฝ้าที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณนั้น เมื่อรัชกาลที่ 3 มีแต่พระเจ้าน้องนางเธอกับพระเจ้าลูกเธอ (2) ถึงรัชกาลที่ 4 โปรดฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในขึ้นเฝ้าได้ทุกชั้น และประทับตรัสปราศรัยกับเจ้านายผู้หญิงอย่างวิสสาสะ มิได้เป็นแต่เสด็จผ่านไปอย่างในรัชกาลที่ 3)

เวลา 10 นาฬิกา เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเลี้ยงพระฉันแวว (แต่เลิกวิธีถวายข้าวสวงเป็นเลี้ยงอย่างสามัญ) และทรงปิดทองพระพุทธรูปและคัมภีร์อย่างเดิม

เมื่อพระกลับแล้ว ทรงฟังรายงานและเบิกขุนนางเข้าเฝ้าเหมือนรัชกาลก่อน แต่เสด็จประทับอยู่ที่พระราชอาสน์ ไม่ขึ้นพระแท่น (ข้อที่ไม่เสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนาง พึงสันนิษฐานได้ว่าเพราะพระแท่นออกขุนนางนั้นทอดที่บรรทมเป็นแบบมาแต่โบราณ ครั้งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนาง บรรทมบ้าง เอนพระองค์บ้าง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดจะประพฤติพระอิริยาบถเช่นนั้น จึงไม่เสด็จขึ้นพระแท่นเสียทีเดียว)

เวลาเที่ยงเสด็จขึ้นเสวยและบรรทมในพระมหารัชมณฑลเศียร (ไม่ประทับเสวยในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ และไม่เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยอีกครั้งหนึ่งในตอนนี้อย่างเหมือนเมื่อรัชกาลที่ 3)

เวลา 16 นาฬิกา เสด็จออกที่สุกวัน (คือทรงนกไหย่อยู่ตรงสนามหญ้าหน้าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทองค์ตะวันออกบัดนี้) ประทับพระที่นั่งเก้ง โปรดฯ ให้เจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่หรือชาวต่างประเทศเฝ้าโหราน แล้วเสด็จออกรับฎีการาชฎา บางวันก็เสด็จเที่ยวประพาสพระนคร

เวลาจวนค่ำ เสด็จกลับประทับที่สีหบัญชร (อยู่ระหว่างพระที่นั่งไพศาลทักษิณกับหอพระธาตุมณฑลเศียร) ข้าราชการในพระราชสำนักเข้าเฝ้าที่ซาลารอบพระที่นั่งสนามจันทร์ ทรงรับฎีกาซึ่งเจ้าพนักงานผู้รับนำถวาย และพระราชภารกิจตามพระราชอัธยาศัย แล้วประทับ

(1) พระราชานุกิจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่กล่าวต่อไปนี้ กรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐ์ ประทานอธิบายให้ทราบเมื่อ พ.ศ. 2460

(2) สันนิษฐานข้อนี้เทียบตามแบบซึ่งเอามาใช้ในรัชกาลที่ 5 ดังจะปรากฏต่อไปข้างหน้า

เสวยที่ห้องหลังสีหบัญชรนั้น

เวลา 20 นาฬิกา (ถ้ามีพระราชธุระมากก็ดีกว่านั้น) เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทรงสดับพระธรรมเทศนาภักดิ์ 1 แล้วทรงฟังรายงานและเบิกข้าราชการตามแบบเก่า สิ้นราชการแล้วก็เสด็จขึ้น เป็นสิ้นพระราชภารกิจประจำวัน

ครั้นเสด็จไปประทับอยู่ ณ พระอภิเนาวนิเวศน์ พระราชมณเฑียรสถานทีสร้างใหม่ แผนผังทำอย่างตึกฝรั่ง ไม่เหมาะแก่พระราชานุกิจตามแบบเก่าเหมือนกับหมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน อีกประการหนึ่งพระราชธุระอันเป็นส่วนซึ่งต้องทรงประพฤติก็มีเพิ่มเติมขึ้น จึงต้องแก้ไขพระราชานุกิจด้วยเหตุ 2 ประการนั้น

พระราชานุกิจสมัยตอนหลัง เวลาเช้า 9 นาฬิกา คงมีการทรงบาตรตามเคย แต่ทรงบาตรที่ห้องฉนวนหลังพระที่นั่งนงคราญสโมสร เสด็จลงบ้าง โปรดฯ ให้พระเจ้าลูกเธอทรงบาตรแทนบ้าง มิได้เสด็จลงทุกวัน แต่บางวันก็โปรดฯ ให้มีมนต์เฉพาะพระสงฆ์ธรรมยุติกา เข้ามารับบิณฑบาตแต่เวลา 7 นาฬิกา เสด็จลงทรงบาตรที่ศาลาใต้ต้นมิดตะวันตกวันริมพระราชมณเฑียรเป็นการพิเศษ (1)

การเลี้ยงพระฉันท์เวรก็ยังคงเลี้ยงทุกวัน แต่ย้ายไปเลี้ยงที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ มิได้เลี้ยงในห้องพระโรงอย่างแต่ก่อนและโปรดฯ ให้พระเจ้าลูกเธอไปทรงประเคน แต่เดิมมีสวดมนต์ในวันพระด้วย

เวลาเช้าเมื่อเสร็จการทรงบาตรแล้ว มักเสด็จไปบูชาพระและทอดพระเนตรการก่อสร้าง ณ พระพุทธนิเวศน์ (อยู่ในบริเวณสวนศิลาลัยบัดนี้) ถ้าเป็นวันพระก็ทรงแสดงพระธรรมเทศนาพระราชทานเจ้านาย และข้าราชการฝ่ายในที่พระพุทธรูปมณเฑียรจนจนเที่ยงวัน จึงเสด็จขึ้นเสวยพระกระยาหาร

เวลา 13 นาฬิกา เสด็จออกท้องพระโรงที่พระที่นั่งอนันตสมาคม เจ้านายและขุนนางเข้าเฝ้า (เช่นเคยเสด็จออกเช้า 10 นาฬิกาอย่างแต่ก่อน) แล้วเสด็จขึ้นเข้าที่พระบรรทม

เวลา 16 นาฬิกา เสด็จออกพระที่นั่งอนันตสมาคม ประทับที่โรงฐาน ให้เสนาบดีหรือผู้อื่นเฝ้าจะเพาะตัวบ้าง รับชาวต่างประเทศที่เข้าเฝ้าไปเฝ้าบ้าง จนเวลาเย็นเสด็จออกรับฎีกา ราษฎรที่หน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ หรือเสด็จเที่ยวประพาสพระนครบ้าง จนเวลาค่ำเสด็จขึ้นข้างใน เสวยพระกระยาหาร

เวลา 20 นาฬิกา (แต่บางวันก็ดีกว่านั้น) แล้วแต่พระราชกิจที่ต้องทรงพระอักษรประจำวันจะเสร็จ) เสด็จออกท้องพระโรงพระที่นั่งอนันตสมาคม ทรงสดับพระธรรมเทศนาภักดิ์ 1 แล้วเบิกขุนนางเข้าเฝ้าฯ ตามแบบเก่า เป็นสิ้นพระราชกิจประจำวันดังนี้

(1) ในสมัยนั้น พระเจ้ารับบิณฑบาตในพระราชวัง จะเป็นธรรมยุติกหรือมหานิกายก็ต้องสวดพระปาติโมกข์และมียามเหมือนกัน ต่อเข้าไปรับบิณฑบาตพิเศษ พระธรรมยุติกจึงอุ้มบาตร

รัชกาลที่ ๕

เมื่อเริ่มรัชกาลที่ ๕ ท่านผู้ใหญ่มากันว่าพระราชานุกิจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เวลาไม่แน่นอนเหมือนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มักล่าช้าแก่ช้าเฝ้า และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ในสมัยนั้นก็ไม่มีการราชกิจที่จะต้องทรงพระอักษรมากเหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงกราบทูลขอให้แก้ไขพระราชานุกิจไปเป็นอย่างครั้งรัชกาลที่ ๓ และความคิดนั้นก็พอเหมาะแก่พฤติการ ด้วยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่โปรดจะเสด็จไปประทับ ณ พระอภิเนาวนิเวศน์ ซึ่งพระองค์เคยทรงเห็นเป็นที่ประทับของสมเด็จพระบรมชนกนาถมาแต่ก่อน พอพระราชหฤทัยจะประทับอยู่ ณ หมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน เข้ากันกับพระราชานุกิจอย่างครั้งรัชกาลที่ ๓ ได้ดี การจัดระเบียบพระราชานุกิจครั้งนั้น การฝ่ายในมอบให้ท้าวเจ้าจอมมารดาองค์รัชกาลที่ ๓ อันเป็นธิดาเจ้าพระยาเนกรบดินทร์และเป็นเจ้าจอมมารดาของพระองค์เจ้าบุตรี (๑) เป็นผู้อำนวยการ จัดการทุกอย่างซึ่งจะพึงเป็นได้ให้กลับเหมือนเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๓ จะยกพอเป็นตัวอย่างดังเช่นการแต่งตัวของสตรีมีบรรดาศักดิ์ฝ่ายใน เมื่อรัชกาลที่ ๔ โปรด พระราชทานอนุญาตให้นางโจงเหมือนกับสตรีทั้งปวง ก็บัญญัติให้กลับนุ่งจีบอีก (๒) อนึ่งพระวิมานองค์ตะวันออกซึ่งเป็นที่บรรทม เดิมทีเดียวเป็นพาโลรอบ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด ให้อำมาตย์ที่พาโลยกขึ้นเป็นเฉลียง สำหรับเสด็จประทับสำราญพระราชอิริยาบถ เมื่อรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด ให้อำมาตย์ที่พาโลยกขึ้นเป็นพาโลอย่างของเดิม ถึงรัชกาลที่ ๕ ท่านผู้อำนวยการก็ขอให้ทำเป็นเฉลียงขึ้นอีก (ดังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้) เป็นต้น แต่ทางฝ่ายหน้าสมเด็จพระเจ้าฟ้า ๖ กรมขุนบวรราชบริพาร ทรงอำนวยการ ทรงอนุโลมเอาแบบอย่างครั้งรัชกาลที่ ๔ ไว้โดยมาก จะยกตัวอย่างดังเช่นเลี้ยงพระฉันแวร เมื่อในรัชกาลที่ ๓ เลี้ยงหน้าพระที่นั่งในท้องพระโรงทุกวัน ในรัชกาลที่ ๔ ย้ายไปเลี้ยงที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ และให้เจ้านายทรงประเคนแทนพระองค์ ถึงรัชกาลที่ ๕ ก็คงให้เจ้านายเสด็จไปเลี้ยงพระฉันแวรที่หน้าพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ ต่อวันพระจึงนิมนต์เข้ามาฉันหน้าพระที่นั่งในท้องพระโรงเหมือนอย่างรัชกาลที่ ๓ และคงมีสวดมนต์วันพระเหมือนอย่างรัชกาลที่ ๔ ฉะนั้นเป็นต้น พระราชานุกิจในรัชกาลที่ ๕ เมื่อขึ้นแรกเป็นดังนี้ (๓)

เวลาเช้า ๙ นาฬิกา เสด็จลงทรงบาตร ที่ทรงบาตรอยู่นอกกำแพงบริเวณพระมหารมณเฑียรทางด้านตะวันออก ตั้งมายาววางขันเงินอันใส่ข้าวกับไข่มุขและของขึ้น ๒ ห่อ ทุกชั้นเรียงกัน สำหรับทรงบาตรพระสงฆ์องค์ละขัน ต่อนั้นไปถึงมาตั้งโต๊ะเกศของหมากพลูสำหรับ

(๑) พระองค์เจ้าบุตรีกับเจ้าจอมมารดาองค์ ได้อุปการะสมเด็จพระเทพสิรินทราธิราชนี้ เมื่อยังทรงพระเยาว์อยู่ในรัชกาลที่ ๓ ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาพระองค์เจ้าบุตรีเป็นกรมหลวงวรเสฐสรุสดา ทรงตั้งเจ้าจอมมารดาองค์เป็น ท้าวสมศักดิ์

(๒) เจ้าคุณพระประยูรวงศ์เล่าว่า เจ้าจอมมารดาองค์ขึ้นไปตรวจตราว่ากล่าวสั่งสอนพระสนมอยู่ในพระมหารมณเฑียรทุกวัน แต่เจ้าคุณพระประยูรวงศ์เองนั้นขอตัวไม่ยอมนุ่งจีบ

(๓) จะกล่าวบรรยายความให้พิสดารสักหน่อย ด้วยมีขนบธรรมเนียมเก่าหลายอย่างซึ่งจะหมดผู้รู้แล้ว จดไว้จะได้ไม่สูญเสีย

วางปากบาตร เมื่อรัชชกาลที่ 3 พระเจ้าลูกเธอพระองค์หญิงทรงวางของปากบาตร แต่ในรัชชกาลที่ 5 เวลานั้นพระเจ้าลูกเธอยังทรงพระเยาว์จึงให้พระเจ้าพี่นางน้องเธอผลิตเป็นแวรกันช่วยทรงวางของปากบาตร ต่อขึ้นไปถึงมำตั้งขันข้าวบาตรไปใหญ่กับของใส่บาตรอีกสำหรับหนึ่ง เรียกว่า “ขันรองทรง” (สันนิษฐานว่าเดิมเห็นจะสำหรับสมเด็จพระอัครมเหสี หรือสมเด็จพระพันปีหลวงทรงบาตร แต่เมื่อภายหลังมา) หม่อมเจ้าพนักงานเป็นผู้ตักบาตรรองทรงเจ้านายผู้หญิงและท้าวนางตั้งขันกับพื้นเรียงกันตักบาตรต่อมำทรงบาตรไป และมีป้าพาทย์ผู้หญิงประโคมตลอดเวลาพระรับบิณฑบาต เรียกกันว่า “เวลาพระล่อง”

พระสงฆ์รับบิณฑบาตนั้น นิมนต์เป็นแวรกันมารับ จึงเรียกว่า “บิณฑบาตแวร” เมื่อรัชชกาลที่ 1 นิมนต์แต่พระสงฆ์วัดระฆังผลิตกันกับวัดพระเชตุพนด้วยพระสงฆ์ 2 วัดนั้นต้องรับราชทัณฑ์ในครั้งกรุงธนบุรี เพราะชื้อตรงต่อพระวินัยบัญญัติมีความชอบปรากฏอยู่ในเรื่องพงศาวดาร ครั้นต่อมาในรัชชกาลภายหลังเพิ่มจำนวนวัดซึ่งโปรดฯ ให้นิมนต์พระสงฆ์เข้ามารับบิณฑบาตขึ้นจนครบตามวันในสัปดาห์ และมีวัดสมทบด้วยจึงจัดเป็น 7 เวรดังนี้

วันอาทิตย์	วัดมหาธาตุเป็นต้นแวร วัดดุสิตารามสมทบ
วันจันทร์	วัดราชบูรณะเป็นต้นแวร วัดจักรวรรดิ วัดบพิตรพิมุขสมทบ
วันอังคาร	วัดระฆังเป็นต้นแวร วัดอมรินทร์ วัดรังสี วัดพระยาธรรมสมทบ
วันพุธ	วัดพระเชตุพนเป็นต้นแวร วัดสังเวช วัดสามพระยา วัดนากลาง วัดชีโนรส วัดศรีสุธารามสมทบ
วันพฤหัสบดี	วัดบวรนิเวศน์เป็นต้นแวร (1) วัดธรรมยุตตีอื่น ๆ สมทบ
วันศุกร์	วัดสุทัศน์เป็นต้นแวร วัดสระเกศสมทบ
วันเสาร์	วัดอรุณเป็นต้นแวร วัดโมฬีโลก วัดหงษ์ วัดราชสิทธีสมทบ (2)

จำนวนพระสงฆ์รับบิณฑบาตแวรโดยปกติวันละ 100 รูป ถ้าเป็นวันนักขัตฤกษ์เพิ่มขึ้นอีกเป็น 150 สามเณรพระองค์เจ้าและหม่อมเจ้ากับทั้งสามเณรเปรียญ ก็ได้เข้ารับบิณฑบาตแวรด้วย (3) พระรับบิณฑบาตเดินเข้าทางประตูสุทศศาสนา (ประตูฉนวนวัดพระแก้ว) เมื่อรับบิณฑบาตแล้ว พระภิกษุสามเณรที่เป็นพระองค์เจ้ากลับออกประตูสนามราชกิจ (ประตูยามค่ำ) ที่เป็นหม่อมเจ้ากลับออกประตูยาตราภษตรี (ประตูฉนวน) นอกจากนั้นออกประตูนองคลีลา (ประตูดิน) (4)

(1) เมื่อก่อนรัชชกาลที่ 4 วัดสระเกศเห็นจะเป็นต้นแวรวันพฤหัสบดี

(2) เกณฑ์วัดบิณฑบาตแวรในพระราชวัง ตำราชูญ์เสียแล้ว เมื่อแต่งหนังสือนี้ให้เทียบตามตามพระสงฆ์สูงอายุหลายรูปจึงได้ความ แต่ชื่อวัดสมทบเห็นจะไม่ครบหมด พระรับบิณฑบาตในพระราชวังบวรก็เป็นแวรโดยทำนองเดียวกัน แต่บ้นแวรมิให้ตรงวันวังหลวง และเพิ่มวัดอื่นซึ่งพระมหาอุปราชทรงบำรุงเช่นวัดชนะสงครามเป็นต้น เข้าเป็นต้นแวรด้วย

(3) สามเณรเมื่อรับพัดเปรียญยังได้พระราชทานบาตรไปหนึ่งจนทุกวันนี้ เพื่อจะได้ใช้รับบิณฑบาตในพระราชวัง

(4) สันนิษฐานว่าแต่เดิมเจ้านายทรงผนวชที่เข้าไปรับบิณฑบาต เห็นจะกลับออกประตูฉนวนทั้งนั้น เพื่อจะได้ไปลงเรือกลับวัดสะตอก เพราะเมื่อในรัชชกาลที่ 1 คงต้องมารับบิณฑบาตที่ตำหนักสมเด็จพระพันาง ถึงรัชชกาลที่ 3 สมเด็จพระศรีสุริยาลัยเสด็จประทับอยู่ที่พระตำหนักตึก (ตรงที่สร้างพระที่นั่งมุลสถานบรมอาสน์เดี๋ยวนี้) คงจะเป็นเมื่อพระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช โปรดฯ ให้พระองค์เจ้าไปรับบิณฑบาตที่พระตำหนักตึกก็เลยกลับออกทางประตูยามค่ำแต่ันมา จึงกลับทางนี้แต่พระองค์เจ้า ส่วนหม่อมเจ้าคงออกประตูฉนวนตามพระเพณีเดิม

เวลาทรงบาตรแต่เดิมทรงเข้า 7 นาฬิกาเวลาเดียวกับที่ชาวพระนครตักบาตร แต่เหตุเกิดขึ้นเมื่อรัชกาลที่ 1 มีคนคิดกบฏปลอมตัวเข้าไปในวังหน้ากับพวกพิเศษซึ่งเข้าไปจัดของทรงบาตรแต่ก่อนสว่าง จึงเปลี่ยนเวลาทรงบาตรเป็น 9 นาฬิกาแต่นั้นมา

อีกหนึ่งตรงที่ทรงบาตรนั้น เพราะเหตุที่ขึ้นใส่ข้าวบาตรตั้งเรียงไว้มากด้วยกัน ผูกกาจึงมักมาคอยลอบโนบเนียนเอาข้าวสุกที่ในชั้น ถึงรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้จัดเด็กชายลูกผู้ดีที่เข้าไปอยู่กับญาติในพระราชวังมาคอยใส่กาในเวลาทรงบาตร เด็กพวกนั้นจึงได้นามเรียกกันว่า “มหาดเล็กใส่กา” แต่ในรัชกาลที่ 4 หามีไม่ ครั้นถึงรัชกาลที่ 5 เพื่อจะให้เหมือนครั้งรัชกาลที่ 3 ให้ทุกอย่างจึงจัดให้มีมหาดเล็กใส่กาขึ้นอีก มหาดเล็กใส่กาซึ่งกลับมีขึ้นคราวนี้โปรดฯ ให้แต่งตัวอย่างทหาร เลยเป็นต้นที่จะเกิดตั้งกรมทหารมหาดเล็ก ดังจะปรากฏในท้องที่ต่อไปข้างหน้า

เมื่อทรงบาตรเสร็จ เสด็จขึ้นบูชาพระในหอสุราลัยพิมานแล้วเสด็จทางพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ซึ่งเจ้านายผู้หญิงคอยเฝ้าอยู่ เสด็จผ่านไปบูชาพระบรมอัสติในหอพระธาตุมณฑลเศียรเหมือนอย่างครั้งรัชกาลที่ 3 แล้วเสด็จขึ้นเสวย

พระราชานุกิจฝ่ายหน้า ในเวลาเมื่อพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประดิษฐานอยู่ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ผิดกับชั้นหลังเพียงเมื่อเวลาเช้า 10 นาฬิกา เสด็จออกทรงพระราชยานแต่เกยหน้าพระทวารเทเวศร์รักษาไปยังพระมหาปราสาท ทรงประเคนเลี้ยงพระฉันเวรหน้าพระบรมศพทุกวัน แล้วเสด็จกลับมาขึ้นพระแท่นออกขุนนางที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยยราเวล 11 นาฬิกา และเวลาค่ำ 20 นาฬิกาเสด็จไปยังพระมหาปราสาทอีกครั้งหนึ่ง ทรงสดับพระธรรมเทศนาภักดิ์ 1 แล้วสดับปกรณ์พระบรมศพ เมื่อพระกลับแล้วเสด็จออกขุนนางเวลาค่ำที่พระมหาปราสาท

พระราชานุกิจโดยปกติ เมื่อเสร็จการถวายพระเพลิงพระบรมศพแล้วนั้น

เวลาเช้า 10 นาฬิกา เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ถ้าเป็นวันพระทรงประเคนเลี้ยงพระในห้องพระโรง วันอื่นเสด็จประทับที่ในห้องพระฉาก (ณเลี้ยงด้านตะวันออกซึ่งกันเป็นที่เสด็จประทับเมื่อก่อนเฉลิมพระราชมณเฑียร) เจ้านายผู้ใหญ่คือกรมหลวงวงศาฯ หรือสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนบาราบปรักษ์เข้าเฝ้า หรือมีฉะนันพวกข้าหลวงเดิมเข้าเฝ้า

เวลา 11 นาฬิกา เสด็จออกประทับราชอาสน์ทรงปิดทองพระพุทธรูป และทรงฟังชาวพระคลังอ่านรายงานการจ่ายเงินพระคลังแล้วเสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนาง พระบรมวงศานุวงศ์ตั้งแต่กรมพระราชวังบวรฯ เป็นต้น กับทั้งขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อย (เว้นแต่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์) เข้าเฝ้า แล้วเสด็จขึ้นประทับในพระฉากอีกครั้งหนึ่ง เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เข้าเฝ้าที่พระฉากในตอนนี้ เสด็จขึ้นข้างในราวเวลาบ่าย 13 นาฬิกา

เวลาบ่าย 15 นาฬิกา เสด็จลงทรงพระสำราญพระราชอิริยาบถที่ศาลาด้านตะวันออกพระมหารัชมณเฑียร ทอดพระเนตรหัดมหาดเล็กใส่กาเป็นทหารเป็นต้น

เวลาบ่าย 16 นาฬิกา เสด็จออกข้างหน้า ในชั้นแรกทอดพระเนตรช่างก่อเขาค้ออ่างแก้ว

หลังพระที่นั่งสนามจันทร์ (ยังปรากฏอยู่บัดนี้) และก่อเขาทำภาพเรื่องสุภาชีวิตในกระถางต้นไม้
ดัดที่ตั้งรายข้างกำแพงรอบท้องพระโรง ชั้นหลังต่อมาทอดพระเนตรหัดมหาดเล็กข้าหลวงเดิม
เป็นทหาร บางวันก็เสด็จออกนอกพระราชวังทรงรับฎีการาชการและเสด็จประพาสจนเวลาค่ำ
เสด็จขึ้นข้างใน เวลาค่ำเสวยแล้วเสด็จลงประทับที่ช่องบันไดพระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระองค์
เจ้าบุตรีกับท้าวนางในพระราชวังเฝ้า ประภาษราชการฝ่ายในอย่างครั้งรัชกาลที่ 3 บ้าง บางวัน
ก็เสด็จไปเฝ้ากรมพระสุทธาธิราชประยูร และเสวยที่พระตำหนักเดิมบ้าง

เวลา 20 นาฬิกา เสด็จออกท้องพระโรงพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ประทับพระราช
อาสน์ทรงฟังชาวพระคลังในขวาพระคลังในซ้ายกราบบังคมทูลรายงานการจ่ายของ และมหาด-
เล็กกราบทูลฯ รายงานตรวจการก่อสร้าง กับรายงานตรวจพระอาการประชวรของเจ้านาย หรือ
รายงานอาการป่วยของข้าราชการและพระราชอาคันตุกะผู้ใหญ่ แล้วทรงสดับพระธรรมเทศนาภิกษุ
1 อันประเพณีที่ทรงสดับพระธรรมเทศนาทุกวัน มีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา คงอนุโลมมาแต่
ตำราพระราชานุกิจบทว่า “ทรงสนทนาคดีธรรม” นั้นเอง แต่ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ยังมี
เหตุอื่นประกอบ ด้วยการศึกษาศาสนาพระไตรปิฎกเสื้อมาแต่ตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาแล้ว ยัง
เข้ามาถึงกาลวิบัติเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาอีกในรัชกาลที่ 1 ต้องกู้พระศาสนาด้วยประการต่าง ๆ
ดังเช่นมีพระราชปณิธานปัญหาธรรมต่าง ๆ ให้พระราชอาคันตุกะต้องมีการศึกษาหาธรรมมาอธิบายใน
พระไตรปิฎกถวายวิสาขนาเป็นต้น การที่ทรงสดับพระธรรมเทศนาทุกวัน ก็เพื่อให้พระสงฆ์
เอาใจใส่ศึกษาภาษามคธเป็นสำคัญ นิมนต์ถวายเทศน์ตั้งแต่พระราชอาคันตุกะตลอดจนเปรียญ
แต่มีโชแล้วแต่จะเทศน์เรื่องหนึ่งเรื่องใดถวายตามชอบใจ การถวายเทศน์นั้นกรมราชบัณฑิตย
เป็นผู้รับส่งหนังสือพระธรรมฉบับหลวงไปยังผู้เทศน์ ให้แปลความเป็นเทศนามาถวาย แล้วแต่
จะต่อพระราชประสงค์ทรงฟังคัมภีร์ไหน

ในรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์จะให้แปล
พระไตรปิฎกออกเป็นภาษาไทย จึงโปรดฯ ให้ถวายเทศน์ตามลำดับคัมภีร์ในพระไตรปิฎก
และให้ผู้เทศน์เขียนคำที่ได้เทศนาลงในสมุดไทยถวายด้วย (1) ถึงรัชกาลที่ 5 ก็เอาแบบครั้ง
รัชกาลที่ 3 มาใช้ เริ่มเทศนาพระสูตรและโปรดฯ ให้เขียนเทศนาเป็นเล่มสมุดถวายเหมือนกัน

เมื่อทรงธรรมแล้วเสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนาง เบิกข้าราชการทั้งฝ่ายทหารและพล
เรือนเข้าเฝ้า (2) และกราบทูลบอกหัวเมืองเหมือนอย่างเมื่อครั้งรัชกาลที่ 3 เสร็จราชการ
เสด็จขึ้นข้างในราวเวลา 22 นาฬิกา เป็นสิ้นพระราชานุกิจประจำวัน (3) ได้ใช้ระเบียบพระราช-
านุกิจอย่างนี้มาสัก 3 ปี จนเมื่อเสด็จกลับจากประพาสเมืองสิงคโปร์และเบตาเวีย จึงเริ่มมีการ
แก้ไขไปเป็นอย่างอื่น

(1) หนังสือแปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาไทยที่ปรากฏอยู่ เป็นหนังสือแปลถวายเทศน์ในรัชกาลที่ 3 โดยมาก

(2) เวลาเสด็จออกกลางคืน เจ้านายผู้ใหญ่และเสนาบดีไม่มีใครมาเฝ้า มักมีแต่ปลัดทูลฉลอง

(3) ตอนเริ่มรัชกาลที่ 5 มีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน เป็นแต่กราบทูลราชการต่าง ๆ ให้ทรงทราบ ไม่ต้องทรงบัญชาราชการเอง
ส่วนการเสด็จออกในการพระราชพิธีต่าง ๆ มิได้กล่าวในหนังสือนี้ เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระ-
ราชทานพระบรมราชาธิบายไว้ในหนังสือเรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนแล้ว

อุปราชานุกิจ

ในครั้งนั้นปรากฏว่าจัดระเบียบอุปราชานุกิจในพระราชวังบวรฯ สำหรับกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญด้วย ⁽¹⁾ คือ

เวลาเช้า 9 นาฬิกา พระสงฆ์รับบิณฑบาตเวรอย่างเดิมแต่กรมพระราชวังบวรฯ ไม่
ใคร่จะเสด็จลงทรงบาตรเอง

เวลา 10 นาฬิกา เสด็จลงมายังพระบรมมหาราชวัง ทรงพระราชยานมีกระบวนแห่
เสด็จ คือทหารราบอย่างยุโรปกองร้อย 1 มีธงแถววงนำหน้า แล้วถึงกรมตำรวจถือมัดหวาย
ถือหอกเดิน 2 สายนำพระราชยาน ต่อพระราชยานถึงกรมตำรวจหลังและกรมรักษาพระองค์
คาดกระบี่ฝรั่งเดิน 2 สาย มหาดเล็กและวอนที่นั่งรองเดินกลาง กระบวนทหารอย่างยุโรปมา
หยุดอยู่เพียงนอกประตูวิเศษไชยศรี พวกตำรวจและรักษาพระองค์เมื่อถึงประตูพิฆาตชัยศรี
วางหอกดาบไว้นอกประตู แต่นั้นเดินประสานมือต่อไป เข้าในประตูพิฆาตชัยศรีมีแต่พระแสง
ดาบมหาดเล็กเชิญตามเสด็จเล่มเดียว แต่ก็ไปหยุดอยู่เพียงที่เก๋งทรงนก

เมื่อกรมพระราชวังบวรฯ เสด็จเข้าไปถึงพระบรมมหาราชวัง ไปประทับที่ห้องเฉลียง
แก่งวรสภาภิรมย์ ทรงฟังปรีกษาราชการ (เพื่อทรงศึกษา มิได้มีหน้าที่เกี่ยวข้องในการปรึกษา
อย่างหนึ่งอย่างใด)

เวลา 11 นาฬิกา เสด็จเข้าไปเฝ้าในห้องพระโรง (แต่ขุนนางวังหน้าโดยปกติไม่มีตำแหน่งเฝ้าในพระราชวังหลวงนอกจากเมื่อถือน้ำปัส 2 ครั้ง)

เวลาเพียง เสด็จกลับพระราชวังบวรฯ ประทับในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ทรงปิดทอง
ปฏิสังขรณ์พระ (ทรงฟังรายงานพระคลัง) แล้วเสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนาง (ประกาศเรื่อง
คดีความต่าง ๆ)

เวลาบ่าย 13 นาฬิกา เสด็จขึ้นข้างใน

เวลากลางคืนดีกราว 1 นาฬิกา เสด็จออกท้องพระโรงอีกครั้ง 1 ทรงฟังรายงานมหาดเล็กแล้วเสด็จขึ้นพระแท่น ขุนนางเฝ้าอ่านใบบอกราชการ (ราชการทางฝ่ายพระราชวังบวรฯ มีแต่เรื่องบอกส่งเงินส่วยเป็นพื้น) เสร็จราชการเสด็จขึ้นเป็นสิ้นอุปราชาภิเษก ปรากฏว่ากรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ทรงประพตติอุปราชาภิเษกอย่างมาอยู่ไม่ช้าก็เปลี่ยนไปตามอย่างพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จออกที่โรงรถแทนท้องพระโรง ผิดกันแต่ไม่เสด็จไปเที่ยวเตร่ มักโปรดทรงแต่การช่างอยู่ที่ในพระราชวังบวรฯ

รัชกาลที่ ๕

พระยาอนิรุทธเทวา (ม.ล.ฟื้น พึ่งบุญ) จางวางมหาดเล็ก

เรียบเรียง

เวลาเช้า 11.00 น. ถึง 11.30 น. บรรทมตื่น เสดวยเครื่องเข้าตามลำพังที่ณีสบายห้อง

(1) อุปราชานิกของกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ พระเจ้าวรวงศ์เธอบางพระองค์ และพระยาไพบุลย์สมบัติ (เดช บุณนาต) บอกรับให้ทราบ

พระบรมมหาราชวัง ทรงเครื่องแล้วเสด็จเข้าห้องทรงพระอักษร ราชเลขาธิการเข้าเฝ้าถวายหนังสือราชการ ทรงงานแผ่นดินอยู่จนถึงเวลาเสวยเครื่องใหญ่กลางวัน

เวลาบ่าย 13.00 น. ถึง 13.30 น. เสวยกลางวันอย่างไทยด้วยประทับบนพระยี่งู และเสวยด้วยพระหัตถ์ในชามหยกวางบนโต๊ะเล็ก เสวยเสร็จราว 15.00 น.

บางวันเสนาบดีกระทรวงวังเข้าเฝ้ากราบบังคมทูลเรียนพระราชปฏิบัติในเรื่องพระราชพิธีต่าง ๆ ในตอนเสวยแล้ว แล้วเสด็จเข้าประทับในห้องทรงพระอักษรจนถึงเวลาเย็น

เวลาบ่ายราว 17.00 น. เสด็จลงทรงการเล่นต่าง ๆ มี เทนนิส ราวเดอร์หรือแบดมินตัน เสรีจอกพระกำลังกายแล้วเสวยเครื่องว่าง และเสด็จขึ้นราวเวลาบ่ายค่ำครึ่ง ถ้ามีการพระราชพิธีหรืองานพิเศษก็ไม่ได้เสด็จลงสนาม

ย่ำค่ำครึ่ง เสด็จขึ้นแล้วสรงน้ำทรงเครื่องเสด็จเข้าห้องทรงพระอักษร จนถึงเวลาเสวยเย็น

20.30 น. เสด็จลงประทับโต๊ะเย็นพร้อมด้วยข้าราชการ มีข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ทั้งในราชสำนักและนอกราชสำนักบางคน เสวยแล้วบางวันทรงบิลเลียดหรือไพ่บริดจ์ บางวันมีซ้อมละคร

เวลา 24.00 น. เสวยเครื่องว่าง แล้วเสด็จขึ้นเวลาราว 1.00 น. บางคืนก็ดึกกว่านี้ ทรงบูชาพระรัตนตรัยและเทพเจ้า แล้วเสด็จเข้าที่พระบรมมหาราชวัง

เสด็จออกขุนนางทุกวันจันทร์ เวลาบ่าย 17.00 น. แล้วเสด็จไปเฝ้าสมเด็จพระพันปีหลวงที่พระราชวังพญาไท ในเวลาที่ยังดำรงพระชนม์อยู่ ต่อมาอีกวันจันทร์เสด็จทรงรถประพาสตามถนน โปรดให้ขับรถยนต์พระที่นั่งช้า ๆ ด้วยมีพระราชดำรัสว่าให้ราษฎรได้เฝ้า สับเปลี่ยนกันเช่นนี้ทุกวันจันทร์

ทุกวันศุกร์ เวลาบ่าย 17.00 น. เสด็จออกขุนนางแล้วมีประชุมเสนาบดี ถ้ามีราชการพิเศษก็เรียกประชุมเป็นพิเศษ บางคราวก็โปรดให้เสนาบดีเข้าเฝ้าเป็นพิเศษ

รัชกาลที่ 7

หม่อมเจ้าอมรทัต กฤดากร สมุหราชองครักษ์ และราชเลขาธิการในพระองค์

ทรงเรียบเรียง

ตามปกติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศขึ้นเวลาเช้า 9.00 น. นอกจากมีราชการบางอย่างที่ต้องบรรทมตื่นแต่เช้า เช่นเสด็จทอดพระเนตรการฝึกหัดทหารในเวลาเช้าก็บรรทมตื่นประมาณ 6.00 น. และเสด็จออกจากพระราชวังเวลา 6.30 น.

ถ้าเสด็จพระราชดำเนินในการพระราชพิธีในพระบรมมหาราชวังหรือเสด็จทางราชการในเวลาเช้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสวยเครื่องเช้ากับสมเด็จพระราชินี ภายหลังบรรทมตื่น ถ้าไม่มีพระราชกิจที่จะต้องเสด็จไหนในเวลาเช้า ก็เสด็จลงเสวยเช้าพร้อมกับพระกระยาหารกลางวันทีเดียวเวลา 10.30 น. การเสวยเช้ากับกลางวันรวมกันนี้เหมาะแก่พระอนามัยดี จึงเสวยมาเช่นนั้นเสมอ

เวลา 11.00 น. เสรยแล้วราชเลขาธิการเข้าเฝ้าถวายหนังสือราชการ ถ้ามีผู้ใดมาเฝ้า
ราชเลขาฯ ก็เข้าเฝ้าภายหลังเสด็จออกราชการในเวลาเช้า คือ

1. เสด็จออกประทับในที่ประชุมเสนาบดี อาทิตยละ 2 ครั้ง
2. เสด็จออกประทับในที่ประชุมอภิรัฐมนตรี อาทิตยละ 1 ครั้ง
3. เสนาบดีเข้าเฝ้ากราบทูลรายงานราชการกระทรวงตามตำแหน่ง อาทิตยละ 1 คน
โดยมากในวันเสาร์
4. เสด็จเยี่ยมตามกระทรวงบางวัน

ภายหลังราชเลขาฯ เฝ้าแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงหนังสือราชการอยู่ใน
ห้องทรงพระอักษร จนถึงเวลาเสวยเครื่องว่างเวลาบ่าย ราชเลขาฯ ในการในพระองค์กราบทูล
พระราชมติส่วนพระองค์ และทูลเกล้าฯ ถวายหมายกำหนดการสำหรับวันรุ่งขึ้นก่อนเสวย

เวลาบ่าย 16.00 น. ถึง 16.30 น. เสรยเครื่องว่างพร้อมกับสมเด็จพระราชินีและเจ้า
นายเล็ก ๆ ที่อยู่ในพระราชวัง เสรยแล้วบางวันเสด็จออกขุนนางที่พระที่นั่งอนันตสมาคม หรือ
เสด็จพระราชดำเนินในงานพระราชพิธีต่าง ๆ ตามกำหนด บางวันมีผู้มาเฝ้าในพระราชวัง

ถ้าวันใดไม่มีพระราชกิจในเวลาบ่าย 17.00 น. ถึง 18.00 น. พระบาทสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัวทรงออกพระกำลังกาย ด้วยเสด็จไปทรงการเล่นต่าง ๆ มี กอล์ฟ เทนนิส สกอส เป็นต้น
บางครั้งก็ทรงพายเรือหรือว่ายน้ำในสระ เพราะการออกพระกำลังกายเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับ
พระอนามัยทุกวัน

ภายหลังทรงออกพระกำลังแล้ว ทรงพักผ่อนและทรงหนังสือเล่ม บางวันเสด็จเยี่ยมเจ้านาย
และข้าราชการผู้ใหญ่ตามวังและบ้าน ในเวลาที่มิงานมงคล

20.30 น. เสด็จลงเสวยเย็นพร้อมด้วยราชบริพาร บางวันมีแขกที่ไปเฝ้ารับพระราชทาน
ร่วมโต๊ะเสวยด้วย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ
ชั้นพานทองตามกระทรวงต่าง ๆ เข้าเฝ้ารับพระราชทานร่วมโต๊ะเสวยเย็นอาทิตยละ 2 ครั้ง
เสวยเสร็จแล้ว ประทับปฏิบัติสนธยาแต่ลำพังกับแขกจนถึงเวลาราว 23.00 น. จึงเสด็จขึ้น

ถ้าเป็นวันธรรมดา เสรยเย็นแล้วทรงหนังสือเล่มหรือทอดพระเนตรภาพยนตร์ทุกวัน
เสาร์ ทรงฟังพิณพาทย์หรือมะโหรีหลวงเดือนละ 5 ครั้งในคืนวันพฤหัสบดี

เวลา 24.00 น. หรือ 1.00 น. เสด็จเข้าที่พระบรรทม ถ้ามีหนังสือราชการสำคัญยัง
เหลืออยู่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงงานต่อไปจนดึก

ถ้ามีข้าราชการเฝ้า เพื่อกราบทูลรายงานบังคมลาเป็นส่วนตัว โปรดเกล้าฯ ให้เฝ้าได้ในเวลา
เสด็จลงจากพระที่นั่งในตอนบ่ายราว 17.00 น.

รัชกาลที่ 8

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช

ทรงพระราชนิพนธ์

ตามปกติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรรทมตื่นเวลาเช้า ระหว่าง 8.30 น. ถึง 9.00 น.

นอกจากทรงมีพระราชกิจบางอย่าง เช่นเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมกรมกองทหารหรือสถานที่อื่น ๆ ก็สิ้นบรรทมเวลาอรุณหรือก่อนอรุณ

เมื่อสร่งและแต่งพระองค์แล้ว เสด็จมายังห้องพระบรรทมสมเด็จพระอนุชาและสมเด็จพระราชชนนีก่อน แล้วจึงเสด็จเสวยเครื่องเช้าพร้อมกันที่มุขพระที่นั่งด้านหน้า เวลาราว 9.00 น. ถึง 9.30 น. บางวันทรงพระอักษร (หนังสือพิมพ์) ก่อนเสวย เสวยเสร็จแล้วเสด็จทรงพระอักษรหรือตรัสเรื่องต่าง ๆ กับสมเด็จพระราชชนนี

เวลา 10.00 น. ถึง 10.30 น. ราชเลขานุการในพระองค์เฝ้าถวายหนังสือราชการทุกวัน อังคารและวันศุกร์ ถ้ามีงานพระราชพิธี ก็เสด็จพระราชดำเนินตามกำหนด

เวลา 11.00 น. ทรงปฏิบัติพระราชกิจบ้าง ทรงสำราญพระราชอิริยาบถบ้าง สับเปลี่ยนกันเป็นวัน ๆ ดังนี้ คือ

1. ทรงศึกษาภาษาไทยและพระพุทธรศาสนา
2. ข้าราชการในกระทรวงและกรมต่าง ๆ ผลัดกันเข้าเฝ้าถวายรายงานกิจการตามหน้าที่ บางวันมีพระบรมวงศานุวงศ์ และผู้ทรงคุ้นเคยเข้าเฝ้า
3. เสด็จงานพระราชพิธี
4. ถ้าไม่มีการเฝ้าหรือพระราชกิจอื่นใด ก็มักจะทรงพระอักษร บางวันทรงรถยนต์ในบริเวณพระบรมมหาราชวัง

เวลา 12.30 น. เสด็จลงเสวยพระกระยาหารกลางวันพร้อมด้วยสมเด็จพระราชชนนีและสมเด็จพระอนุชา เสวยเครื่องฝรั่งและไทย ส่วนเครื่องเสวยนั้นได้โปรดเกล้าฯ ให้ลดจำนวนโดยเฉพาะเครื่องฝรั่งซึ่งเคยตั้งโต๊ะเสวยมาก่อนนั้นลงเสียบ้าง ด้วยทรงพระราชดำริว่ามากเกินไป โปรดเกล้าฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ หรือผู้ที่ทรงคุ้นเคยร่วมโต๊ะเสวยด้วยในบางโอกาส บางวันเสด็จลงเสวยกลางวันอย่างปิกนิกที่ริมสระในสวนจิ่วาลัย

ตามธรรมดาเสวยเสร็จภายในเวลาประมาณ 45 นาที แล้วเสด็จจากโต๊ะเสวยทรงปราศรัยเรื่องต่าง ๆ กับผู้ที่มาร่วมโต๊ะเสวยต่อไป ถ้าไม่มีผู้ใดเฝ้าก็ทรงพักผ่อน

เวลา 15.00 น. ทรงปฏิบัติพระราชกิจบ้าง ทรงสำราญพระราชอิริยาบถบ้าง ดังนี้

1. ทรงศึกษาภาษาไทยและพระพุทธรศาสนา
2. ข้าราชการ ชาวต่างประเทศ หรือผู้ทรงคุ้นเคยเข้าเฝ้า
3. หากไม่มีพระราชกิจอย่างหนึ่งอย่างใด ก็มักจะทรงสำราญพระราชพลุ้ยกับสมเด็จพระอนุชา

เวลา 16.00 น. เสวยเครื่องว่างบนพระที่นั่งเป็นปกติ นอกจากบางครั้งเสด็จลงเสวยที่ริมสระน้ำในสวนจิ่วาลัย เสวยเครื่องว่างแล้ว ถ้าไม่มีงานพระราชพิธีหรือไม่ทรงมีพระราชกิจอื่นใด ก็เสด็จวังสระปทุมเฝ้าเยี่ยมสมเด็จพระอัยยิกาบ้าง เสด็จเยี่ยมพระประยูรญาติอื่นบ้าง มิฉะนั้นก็เสด็จประพาสพระนคร ทอดพระเนตรพระอารามและสถานที่สำคัญ ๆ ต่าง ๆ ถ้าไม่เสด็จประพาสหรือมีพระราชกิจอื่นใด ก็มักจะเสด็จลงทรงสำราญพระราชอิริยาบถกับ

สมเด็จพระราชชนนีและสมเด็จพระอนุชา หรือทรงกีฬาบางอย่างเพื่อเป็นการบำรุงพระราชนาถ แล้วเสด็จขึ้นทรงพักผ่อนเวลาประมาณ 18.00 น.

เวลา 19.30 น. เสด็จลงประทับโต๊ะเสวยพร้อมด้วยสมเด็จพระราชชนนีและสมเด็จพระอนุชา บางวันโปรดเกล้าฯ ให้ผู้ทรงคุณเคยร่วมโต๊ะเสวยด้วย เสวยเสร็จแล้วทรงปราศรัยเรื่องต่าง ๆ กับผู้มาร่วมโต๊ะเสวย

ภายหลังเวลาเสวยแล้ว ทรงพระราชนิพนธ์เปลี่ยนแปลงเป็นวัน ๆ ดังนี้ คือ

1. พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ หรือผู้ทรงคุณเคยเข้าเฝ้า
2. ทรงพระสำราญในการดนตรีกับสมเด็จพระอนุชา พร้อมด้วยนักดนตรีหรือผู้สนใจในการดนตรีที่เข้ามาเฝ้าร่วมด้วย
3. บางวันเสด็จลงทอดพระเนตรภาพยนตร์ ละคร หรือ ทรงฟังดนตรีในโรงละครสวนศิวาลัย
4. บางวันเสด็จทรงรถพระที่นั่งประพาสพระนครเป็นไปรเวต บางทีทรงขับเอง
5. บางวันทรงพระราชนิพนธ์พร้อมด้วยสมเด็จพระอนุชาและมหาดเล็กภายในบริเวณพระบรมมหาราชวัง

เมื่อเสร็จพระราชกิจแล้ว ทรงเปลี่ยนเครื่องแต่งพระองค์แล้วเสด็จมาเฝ้าสมเด็จพระราชชนนีก่อนบรรทม

เสด็จเข้าที่พระบรรทมประมาณเวลา 22.30 น. เป็นปกติ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเอาพระราชนิพนธ์ในการเสด็จประพาสเยี่ยมประชาชนภายนอกเขตต์พระนคร ได้เสด็จตามท้องที่จังหวัดและอำเภอใกล้เคียง มีอำเภอสมุทรปราการ ปทุมธานี นนทบุรี พระประแดง ปากเกร็ด สมุทรสาคร ฉะเชิงเทราและบางเขน ภายในเขตต์พระนครได้เสด็จประพาสเยี่ยมสำเพ็งเพื่อให้ประชาชนชาวต่างชาติได้เฝ้าด้วย

พระราชทานกิจที่ทรงปฏิบัติในระหว่างเวลาเสด็จประพาส มีดังนี้ คือ

1. ทรงนมัสการพระพุทธรูปในพระอารามที่สำคัญในท้องที่
2. เสด็จเยี่ยมสถานที่ราชการในท้องที่
3. ทอดพระเนตรกิจการในสถานที่สำคัญ ๆ เช่น โรงงาน และทอดพระเนตรการประกอบอาชีพ เช่น การทำนา การจับปลา การหัตถกรรมและอุตสาหกรรมต่าง ๆ
4. ทรงปราศรัยต่อประชาชนด้วยเครื่องกระจายเสียง
5. ทรงปราศรัยต่อประชาชนเป็นรายบุคคล
6. ทอดพระเนตรการเล่นหรือการแสดงถวาย
7. พระราชทานรางวัลแก่ประชาชนที่นำของขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย

ในการเสด็จประพาสทั้งทางบกทางน้ำนี้ เสด็จจากพระที่นั่งในเวลาเช้า บางครั้งก่อนเสวยเครื่องเช้า บางครั้งภายหลัง เมื่อเสด็จก่อนเครื่องเช้าก็มักจะเสวยแต่เพียงเล็กน้อยก่อนเสด็จและเสวยเครื่องเช้าในเรือพระที่นั่งบ้าง หรือสถานที่ ๆ เสด็จประพาสบ้าง

เสวยเครื่องกลางวันประมาณเวลา 12.30 น. หรือ 13.00 น. โปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการ
และเจ้าหน้าที่ร่วมโต๊ะเสวยด้วย เสวยแล้วทรงพักผ่อนเล็กน้อยก่อนที่จะทรงปฏิบัติพระราชกิจ
ต่อไปในตอนบ่าย

เสด็จพระราชดำเนินกลับถึงพระบรมมหาราชวังเวลาประมาณ 17.00 น. โดยมาก

7